

**DİNÎ MÜNASEBETLER ÇERÇEVESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE
TOPLUMSAL ÇATIŞMA: RUM- ERMENİ TOPLUMU ÖRNEĞİ
(XIX. YÜZYIL)**

Cahit KÜLEKÇİ*

Öz: Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm gayr-ı Müslim milletler, devlet nazarında eşit haklara sahipti. Zimmîlik anlayışının bir gereği olarak, tüm bu milletlerin can ve mal emniyetleri devlet tarafından sağlanmak zorundadır. Rumlar da Ermeniler de Osmanlı Devleti'ndeki yaşamları boyunca bu statüden faydalanmışlar, devletle bu konuda herhangi bir ciddi problem yaşamamışlardır. Ancak gayr-ı Müslim tebedan olan Rumlar ile Ermeniler arasında, kökeni yüzyıllar öncesine dayanan bir takım sorunların yaşandığı görülmektedir. Zaman zaman siyasî ama genelde dinî ve toplumsal alanda yaşanan sorunlara karşı devletin çözüm önerileri yeterli olmuşsa da, bir takım farklı ideolojik yaklaşımlar iki millet arasındaki çatışmaları tamamen ortadan kaldıramamıştır. Aynı şekilde Rumlarla Osmanlı Devleti arasındaki siyasî sorunlar zamanla Ermenilere de sıçramış, Rumların etkisiyle Ermeniler de devletle kavgalı duruma gelmiştir. Çalışmamızda Rumlarla Ermenilerin münasebetlerinin tarihsel sürecine kısaca değinilerek, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rum ve Ermeni milleti arasındaki dinî hususlarla ilgili çatışmaların seyri, örneklerle ortaya konulmuştur. Kaynak ve arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan çalışmamız, ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-ı Müslimlere devletin yaklaşım tarzı ile ilgili bilgiler de sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rum, Roma İmparatorluğu, Ermeni, kilise.

**ACCORDING TO RELIGIOUS RELATIONS THE SOCIAL
CONFLICT IN OTTOMAN STATE: EXAMPLE OF GREEK-
ARMENIAN SOCIETY (XIX. CENTURY)**

Abstract: Non-Muslim nations living in the Ottoman Empire, had equal rights for the state. As a part of the concept of zimmî, the securing lives and property of all nations had to be provided by the state. The Greeks and the Armenians in the Ottoman Empire took advantage of this status throughout their lives and there had never been any serious problems of the state in this

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, (cahit.kulekci@inonu.edu.tr).

regard. However, among the non-Muslim people of the Greeks and the Armenians, observed that some problems, the origin of dating back centuries. Sometimes political, but in general the religious and social problems were solved by the state but some different approaches to the ideological conflicts between the two nations could not been able to eliminate completely. In the same way the political problems between the Greeks and the Ottoman State, spread to the Armenians at the time and then the Armenians have become problematic due to the Greek state. In our study, the process of the historical relations between Greeks and Armenians is mentioned and in XIX. century, the course of the conflict between the Greek and the Armenian nations that living in the Ottoman Empire, have been demonstrated with examples. This study is, prepared on the basis of sources and archive documents and will demonstrate approach to the non-Muslims by the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman, The Greek, Roman Empire, Armenian, church.

Giriş

Osmanlı, farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı devlettir. Etnik kökeni, dinî anlayışı ya da mezhebî algısı ne olursa olsun, tebeanın tamamı Osmanlı Devleti'nin bir vatandaşı olarak kabul edilmiştir. Ne kilise devletten ayrı, bağımsız bir statüde değerlendirilmiş ne de devlet kiliseler üzerinde siyasî, dinî baskı kurmaya çalışmıştır. Batı'daki anlayıştan farklı olarak kilise, devletin siyasî- idârî yapısının dâhilî bir parçası olarak algılanmıştır.¹ Millet sistemi olarak tanımlanan bu yapı, Batılı devletlerde tesadüf edilen tabakalaşmayı önlemiş, sınıflar arası farklılıklardan meydana gelen ve Avrupa feodal toplum yapısında görülen köylü ayaklanmalarına ya da geniş çaplı ırkî isyanlara Osmanlı Devleti'nde pek rastlanılmamıştır. Dolayısıyla sınıf teşekkülü ve kavgasına zemin hazırlamayan Osmanlı toplum yapısı, her devirde başka toplumlarla kıyası mümkün olmayan sosyal özellikleriyle tebarüz etmiştir.²

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlıca dört farklı etnik unsurun var olduğu bilinmektedir. *Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler* ve *Yahudiler* devletin birer tebeası olarak, devletin kendilerine tanıdığı haklarla geniş serbestiyet içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aralarındaki problemler gerek dinî kurumlarının (kilisenin) ve gerekse devletin müdahalesi ile çözüm bulurken;³ gayr-ı Müslimler, devlete sadâkât borçlu olduklarını sürekli akıllarında tutmak, 'zımmî' statülerinin

¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 13.

² Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı*, İstanbul 2003, s. 82.

³ Bkz. BOA, Cevdet Adliye, 18/ 1111.

eksikliklerini ve sınırlarını kabul etmek zorundadır. Bu husus onların *tebea olma* statülerinin gereği olarak değerlendirilmelidir.⁴

Devletin çeşitli bürokrat kademelerinde görev alarak, bahsettiğimiz sadakate uzunca bir süre sahip olan Rumlarla Ermeni milletinin, Osmanlı ile tarihî münasebetlerinin başlangıcı devletin kurulduğu XIV. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir.⁵ Rumlarla Ermeniler arasındaki ilk münasebetlerin ise Ermenilerin Trakya'nın batısından Frigyalılarla birlikte Anadolu'ya gerçekleştirdikleri göçle⁶ başladığını söylemek mümkündür.⁷ İki milletin birbirleriyle olan münasebetlerinin kısmî derecede yoğunluk kazanması ise Ermenilerin toplu olarak Hıristiyanlığı kabul ettikleri IV. yüzyılın başlarına rastlamaktadır.⁸

Hıristiyanlığın Ermenistan Bölgesi'nde yayılmasından ve IV. yüzyılın sonlarında Rumlarla Perslilerin Ermenistan Bölgesi'ni kendi aralarında taksim etmesinden sonra dinî seçimleri nedeniyle Ermeniler, Persliler tarafından baskıya maruz bırakılmışlardır.⁹ Ermeniler, bu baskı neticesinde Perslilerden uzaklaşmışlar, kimi Fırat Nehri'nin batı tarafına, Suriye topraklarına kimi de Roma İmparatorluğu'nun¹⁰ merkezi olan Konstantinopol'e yerleşmişlerdir. Ermenilerin Rumlarla birlikte yaşam tecrübeleri de bu şekilde başlamış olmaktadır.¹¹

IV. yüzyılın sonlarından, *Ermenistan Bölgesi*'nin Müslümanlar tarafından ta-

⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çevr: Selen Y. Kölay, Ankara 2005, s. 372.

⁵ Osmanlılar, Rumlarla devlet/ imparatorluk statüsünde karşılaşmışlardır. Ancak Ermeni toplumu için böyle bir durum söz konusu değildir. Kuruluş yıllarında Osmanlıların Ermenilerle ancak münferiden karşılaşmış olabilecekleri düşünülmektedir.

⁶ Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York 2008, s. 27.

⁷ Her iki milletin de Osmanlı Devleti ile ilk münasebetleri, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu XIV. yüzyıldan itibaren başlamış, İstanbul'un fethinden sonra bu münasebetler yoğunluk kazanmıştır. İstanbul'un aslı unsuru olan Rumlardan farklı olarak, Osmanlılar Ermenilerle bir devlet statüsünde hiç karşılaşmamışlardır. Konuyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey*, London 1854.

⁸ Michael Chamich, *History of Armenia*, Ermenice'den İngilizce'ye Çevr: Johannes Avdall, Calcutta 1827, c. I, s. 162.

⁹ Michael Chamich, *a.g.e.*, s. 163, 164.

¹⁰ Roma İmparatorluğu; Batı Roma, Doğu Roma ve Bizans şeklinde sıralanan tarihî bir geçmişe sahiptir. Çalışmamızda Rumlar, bu imparatorluğun tebeası Roma halkı anlamında kullanılmıştır.

¹¹ Hıristiyanlığa geçtikten hemen sonra Romalıların Ermenilere uyguladıkları baskıların zayıfladığı ve Ermenilere son baskı uygulayan Roma İmparatoru'nun da Diocletian (285- 305) olduğu ifade edilmektedir. Cyrill Tourmanof, *The Third-Century Armenian Arsacids: a Chronological and Genealogical Commentary*, Paris 1969, s. 233; Ayrıca bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, California 1963, s. 9, 10.

mamen fethedildiği VIII. yüzyılın ortalarına kadar¹² Ermenilerle Rumlar arasındaki münasebetlerin yoğun bir şekilde sürdüğü ancak bu münasebetlerin kimi zaman durgun, kimi zaman da dînî, siyasî sebeplere bağlı *toplumsal çatışma* tarzında ilerlediğini söylememiz mümkündür. İki milletin de Hıristiyan olması en büyük ortak payda iken, Ermenilerin mezhebî anlamda Roma Kilisesi ile aynı inanç prensiplerine sahip olmaması, üstelik 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde alınan kararlara iştirak etmeyerek¹³ ayrı bir kilise kimliği ile ortaya çıkması iki millet arasındaki ortak paydanın aynı zamanda gerginliklerin temeli olarak değerlendirilmiştir. Çalışmamızda Rum ve Ermeni milletin münasebetlerinin tarihî süreçlerine, ana hatlarıyla atf yapıldıktan sonra iki toplumun dînî kurumlarının şekillendirdiği çerçevede, siyasî ve toplumsal açıdan yaşanan gerginliklere, çatışma hallerine değinilecektir. Arşiv vesikalarının ve Osmanlı tarih kaynaklarıyla beraber, Batılı seyyahların aktardığı bazı örnekler de çalışmamızda yer alacaktır.

1. Tarihî Arka Plan

Var olma nedenlerini *Hıristiyanlığın koruyucusu* olarak telakki eden *Roma Kilisesi'* nin, kendi siyasî hâkimiyetini sürdürdüğü bölgede, başka bir kilisenin varlığını kabul etmesi beklenen bir hadise değildir. Bu durum başta *Roma Kilisesi'* nin *evrensel [ekümenik] olma* söylemine ters düşmektedir.¹⁴ Şu halde Rum milleti ile Ermeni milleti arasındaki münasebetlerin çehresini siyasetten çok dînî algıların şekillendireceği ortadadır. Kaldı ki, henüz Hıristiyan olmayan, Romalıların kadîm düşmanı Perslilerin dînî anlayışına benzer bir inanışa sahip Ermenilerin,¹⁵ sadece bu yüzden bile Romalıların baskısı altında kalması kaynaklara sıkça yansıyan bir husustur. Dînî alana paralel olarak Ermenilerin bölgesel anlamda Perslilere yakın olması, ayrıca Romalıların Ermenilerle ilk siyasî münasebetlerinin çehresini de belirlemiştir. Özellikle XI. yüzyılın başlarından itibaren Romalıların sık sık Ermenistan Bölgesi'ne akın düzenlediği¹⁶ ve Ermeni halkının Romalılar tarafından kılıçtan geçirilip, esir alındıkları nakledilmektedir. 1041- 1042 yıllarında Romalıların Ermenistan'a yaptıkları bir taarruzu Mateos şu şekilde aktarmaktadır:

¹² Geniş bilgi için bkz. Cahit Küleççi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*, İstanbul 2012, s. 103- 203.

¹³ Ermenilerin bağımsız bir kilise olma süreçleri için 451 tarihi önemlidir. Ermeniler, kilise olarak bağımsızlıklarını kazanmışlarsa da Roma'nın baskılarından kurtulamamışlardır. Michael Chamich, *a.g.e.*, s. 270, 271, 272 vd.

¹⁴ Philip Schaff, *History of the Christian Church*, New York 1867, c. II, s. 352.

¹⁵ Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermenistan Bölgesi'nde hem Zerdüştlüğün hem de putperestliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronneri*, Konstantinapolis 1909.

¹⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Trc: Fikret Işıltan, Ankara 1999, s. 297, 298.

‘Bu yılda (1042) Romalılar tekrar Ermenistan’a taarruz ettiler. Ermeni askerlerinin başında kimse bulunmadığı için birçok yer Romalılara itaat etti. Zira Ermenistan’ı korkunç bir son bekliyordu. Roma askeri 100.000 kişilik bir ordu halinde pâyitaht olan Ani’ye karşı toplandılar ve şehrin kapısı önünde karargâh kurdular. Bunun üzerine Ermeni askerleri de başkomutan Vahram’ın etrafında toplandılar. Romalılar ağır tahkir ve küfürler savurarak kendilerine meydan okuyorlardı. Son derece öfkelenen Ermeni askerleri 30.000 kişilik bir kuvvetle kudurmuş vahşi hayvanlar gibi ileri atıldılar. Son derece gururlanmış olan düşman askerlerini firara mecbur bıraktılar.’¹⁷

Ermenistan Bölgesi’nin XI. ve XII. yüzyıldan itibaren Selçuklular tarafından hâkimiyet altına alınması ile birlikte,¹⁸ Ermeni milleti için başlayan yeni sürecin, mevzubahis olan iki milleti birbirine yakınlaştırabilecek sebepler üreteceği açıktır.¹⁹ Zira Anadolu’daki Türk hâkimiyeti Ermenilerin olduğu kadar Romalıların da hem dinî hem de siyasî açıdan kabullenemeyecekleri bir durumdur. Nitekim öyle de olmuş, Müslüman Türklerin Anadolu fetihleri Romalılarla Ermenileri aynı safta geçici de olsa birleştirmiştir.²⁰

Selçukluların Ermenistan Bölgesi’ndeki başarılı fetih hareketlerinden sonra Roma İmparatoru’nun Ermenilere karşı tavır aldığı ve Ermenileri tamamen ortadan kaldıracığına dair yemin ettiği ifade edilmektedir. Anadolu’nun Türkler tarafından fethedildiği yıllara tekâbül eden bu vakianın, Roma İmparatoru IV. Romanus (Diojen)’un emirlerinden Gıdric tarafından ‘*Türklerle yapılan savaşta sağ kalan Ermeniler, bize yardımcı oldular.*’²¹ şeklinde bilgilendirilmesinin ardından gerçekleştirilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Diojen’in, Sultan Alpaslan’a karşı, 1071’de girişeceği savaşta ordusunun başına Ermeni asıllı komutan Khatap ve

¹⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi (952- 1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136- 1162)*, Trc: Hrand D. Andreeşyan, Notlar: Edouard Dulaurer- Halil Yınanç, Ankara 2000, s. 72, 73.

¹⁸ Selçukluların Anadolu’daki hâkimiyet mücadelelerinde Ermeniler, Selçukluların karşısında yer alan bir millet olmuştur. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, İstanbul 2007, s. 34.

¹⁹ Bizans Devleti Tarihi yazarı Georg Ostrogorsky, Malazgirt Savaşı’nda Roma ordusunun Peçenek, Oğuz, Norman ve Franklardan oluştuğunu söylemekte, Ermenileri zikretmemektedir. Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 320.

²⁰ Ermenistan Bölgesi’nde kurulan Ermeni krallıkları aslında Perslilerle Romalılar arasında kurulmuş birer Roma kolonisidir. Krallıkların kendi içlerinde serbest hareket ediyor olmaları ve yöneticilerinin kral olarak tanımlanması, Ermenilerin erken dönemlerden itibaren yarı bağımsız krallıklar şeklinde bir siyasî sisteme sahip olduklarının işaretidir. Vahram, *Vahram’s Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilicia During The Time of Crusades*, Trc: Charles Fried Neuman, London 1831, s. viii, ix, x, 29, 30 vd.; ayrıca bkz. Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 48.

²¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 141.

Vasilag'ı geçirdiği aktarılmaktadır.²² Romalıların yenildiği bu savaşta, Ermeni asıllı komutanlar da öldürülmüşlerdir.²³ İranlılarla Türkler, Romalılar da Ermenilerin müttefik oldukları Malazgirt Savaşı'ndan sonra İranlılarla Romalılar arasında da bir dostluğun kurulduğu ayrıca ifade edilmektedir.²⁴

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi sırasında birlik içinde oldukları ifade edilen iki milletin, Kilikya Bölgesi'ndeki Ermenilerin Katolik mezhebine karşı olan temâyülleri²⁵ sebebiyle tekrar gerginleşmeye başladığı anlaşılmaktadır. Büyük kısmı Ortodoks olan Roma İmparatorluğu'nun Ermenilere karşı olan menfi tavrı bu kez de mezhebî sâikler neticesinde söz konusu olmuştur. Gerçi Katolikliğe meyleden Ermenilerin az sayıda olduğu ifade edilmekte ve hatta bu meylin, Roma İmparatorları'na karşı Ermenilerin gösterdikleri tepkiye bağlı geliştiği de aktarılmaktadır.²⁶ Her hâlükârda Roma İmparatorluğu ile Ermeni milleti arasındaki gerginlik,²⁷ Selçukluların bölgede hâkimiyet kurmasına ve tüm Hıristiyan âlemini tehdit etmesine rağmen giderilememiştir.

Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'te Memlûklar tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Ermenilerin Kilikya Bölgesi'nden Kıbrıs, Rodos, İzmir gibi Rumların hâkim olduğu bölgelere doğru göçleri²⁸ dahi Ermenilerle Rumların arasındaki münasebetleri iyileştirememiş, İstanbul'un fethinden sonra Ermeniler, kendilerine Osmanlılar tarafından tanınan dinî serbestiyet alanı içinde Rumlarla birlikte yaşamaya başlamışlardır.²⁹

²² Michael Chamich, *a.g.e.*, c. I, s. xxxi.

²³ Bu bilgi Bizans kaynaklarıncı doğrulanmamaktadır. Hatta Ermenilerin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Roma İmparatorluğu'nun'ın ilâhî açıdan cezalandırıldığını düşündükleri ifade edilmektedir. Bkz. Rosemary Morris, 'Manzikert, Battle of 1071', *Conflict and Conquest in the Islamic World*, Editor: Alexander Mikaberidze, California 2011, s. 563.

²⁴ George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires*, London 1854, s. 45-49; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 143.

²⁵ Rouben Paul Adalian, 'Catholic Church, Armenian', *Historical Dictionary of Armenia*, USA 2010, s. 228.

²⁶ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 55-61.

²⁷ Esasında Roma'nın, evrensel din anlayışı sebebiyle kiliselerin birleştirilmesi arzusu ve uzak görüşlü Doğu politikasının, Rumlarla Ermenilerin dinî hususta hiçbir zaman ortak bir hedefe yönelemeyeceklerini göstermektedir. Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 421.

²⁸ Her ne kadar Katolik Vatikan da Ermeni Kilisesi'nin Katolik olması ve kendi kiliselerine dâhil olmasını hedeflemişse de Ermeniler, Roma ve Vatikan'ın baskısına rağmen, kiliselerinin bağımsız kalması hususunda kararlılıklarını sürdürmüşlerdir. Seta B. Dadoyan, *The Armenian Catholicosate From Cilicia To Antelias, An Introduction*, Lebanon 2003, s. 50.

²⁹ Ermeni patrikliğinin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, s. 56- 79.

İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle tamamen ortadan kalkan Roma İmparatorluğu'nun halkı Rumların, İstanbul'dan başka alanlara doğru, kısmen de olsa göç etmesi,³⁰ Osmanlı Devleti'nin öngördüğü bir iskân politikası değildir. Kaldı ki bu göçlerin sınırlı sayıda olduğu, fetihten sonra İstanbul'daki Rum nüfusundan anlaşılmaktadır. 1478'deki nüfus sayımında İstanbul'da 3.743 Rum, 1.647 Yahudi, 817 de Ermeni hânesi bulunmaktadır. Müslüman hâne sayısı ise 9.486'dır.³¹ XIX. yüzyılın başlarında ise Rumlarla Ermenilerin toplam bir milyondan fazla olduğu ifade edilmektedir.³²

Fetihden sonra Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi içinde yer alan gayr-ı Müslim tebeanın (*zımmî*)³³ her türlü can ve mal emniyetleri devlet tarafından sağlanmış, dinî inançlarını yaşama keyfiyetleri de bu çerçevede değerlendirilmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında kaleme alınan *İnciciyan*'ın İstanbul'u anlattığı eserinde, devletin gayr-ı Müslim tebeaya sağlamış olduğu emniyet sayesinde, gayr-ı Müslim tebeanın aynı mahallerde, birlikte iskân edildikleri genişçe yer almaktadır. *İnciciyan*'ın aktardıklarına göre *Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Bebek, Tokmak Burnu, İstinye, Köybaşı, Yeniköy, Tarabya, Sarıyer, Üsküdar, Kuzguncuk* semtleri Rumlarla Ermenilerin ortak mahalleridir. Bu mahallerde aynı zamanda Türkler de ikâmet etmektedir.³⁴ Eserde yer alan semtlerin durumları dörtlükler halinde anlatılmış, dönemin demografik yapısı şiiirlerle ortaya konmuştur. Şiiirlerde *birlikte yaşamın* çehresi açıkça görülmektedir:

'Ortaköy... Ermeni mezarlığı tepede/ Biraz ileride yokuş üstünde/ Rumların mezarlığı ise/ Tapınak yanında, iskelede... Burada ayrıca Yahudilerin/ Bulunur

³⁰ İstanbul'un fethini görüp intibâlarını telif eden Dukas, fetihden beş gün sonra Fatih Sultan Mehmed'in Galata'ya indiğini ve Galata'daki evlerin pek çoğunun kapalı olduğunu gördükten sonra bunun sebebini sorduğunu nakletmektedir. Evlerde yaşayan halkın, fetihden hemen sonra gemilerle göç ettiklerini öğrenen Fatih, üç ay içinde geri dönmeleri halinde evlerin sahiplerine teslim edileceğini aksi takdirde evlerin ve içindeki malların temlik edileceğini bildirmiştir. Dukas'ın naklettiği bu bilgilere göre, fetihden sonra İstanbul'dan Latinlerin göç etmesi, Osmanlı Devleti'ne ait bir iskân politikası değildir. Dukas, *İstanbul'un Fethi, Dukas Kroniği (1341- 1462)*, Çevr: V. Mirmiroğlu, İstanbul 2013, s. 211, 212.

³¹ Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidîyet ve İmgeleri*, İstanbul 2004, s. 40.

³² Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul 2004, s. 19.

³³ Belirli bir meblağ karşılığında gayr-ı Müslimlerin korunması hususu hakkında bkz. Mustafa Fayda, 'Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi İle Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması', *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: I, İzmir 1983, s. 51.

³⁴ G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, Çevr: Orhan Duru, İstanbul 2000, s. 101- 173.

*dükkân ve işyerleri/ Kıyıdadır Türk mahallesi/ Câmi burnunda tek câmisi ile.*³⁵

XVIII. yüzyılda yaşamış ve İstanbul'un tarihçesine ilişkin bir eser telif etmiş olan *Sarkis Hovhannesyan*, telif ettiği eserinde İstanbul'un semtleri hakkında bilgi verirken, *İnciciyan* gibi o da birlikte yaşam mahallerinden sıklıkla söz etmiştir:

'Eyüp, Yenimahalle. Çoğu zengin, sarraf olan Ermeniler burada oturur. Bu mahallenin sırasında Yahudilerle meskûn Piri Paşa Mahallesi vardır. Ayrıca burada papaz iskelesi ve iskelenin önünde Rumların Ayia Paraskevi adında bir kilisesi, avlusunda mezarlığı bulunmaktadır. Bu kilisenin arka tarafında, tepede büyük şehrin güneyine nâzır, Rumların ziyaretgâhı olan Ayia Paraskevi Ayazması yer alır.'³⁶

Naklettiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere XVIII. yüzyılda, İstanbul'da Rumlarla Ermeniler, aynı mahallerde yaşamlarını sürdüren, toplumsal münasebetleri olan iki millet olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu münasebetlerin XIX. yüzyılın başlarından itibaren, politik bir takım hâdiselerin de etkisiyle, dinî alanda olduğu kadar siyasî ve sosyal alanda Rumlar ile Ermeniler, *tarihî geçmişlerinde de olduğu gibi*, zaman zaman çatışma içerisinde olmuştur. Kimi olaylarda birlikte hareket ettikleri gözlemlense de genel itibarıyla iki millet arasında, bazen devletin müdahale etmek zorunda kaldığı, sürekliliğini koruyan gerginliklerin var olduğunu ve buna özellikle *iki milletin dinî algıdaki farklılıklarının* yol açtığını ifade etmek istiyoruz.

2. Siyasî Hakların Durumu ve Galebe-i Hıristiyan Hususu

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gelişen bir takım siyasî hâdiseler neticesinde gerçekleşen Tanzîmat ve Islahat reformları, devletin çeşitli unsurlarını müşterek vatan, müşterek hânedân ve müşterek menfaat etrafında birleştirerek *Osmanlı vatandaşlarının tüm unsurlarının meydana getirdiği yeni bir toplum* inşa edilmesini hedeflemiştir. Bu çerçevede devlet, Avrupa'nın da baskısıyla gayr-ı Müslimlere tabî ve siyasî yeni haklar vermiştir.³⁷ Başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere gayr-ı Müslimlerin, Müslüman tebea ile eşit derecede politik özne konumuna yükseltilmesi, Müslüman toplumun içe kapanması ile sonuçlanmış, gayr-ı Müslim milletler de kendilerine tanınan muhtâriyet algısıyla devlete karşı isyan ve bağımsızlık kazanma ideolojisi etrafında birleşme çabaları sergilemeye

³⁵ G. V. İnciciyan, *a.g.e.*, s. 103.

³⁶ Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Pâyitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Çev: Elmon Hançer, İstanbul 1997, s. 35.

³⁷ Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, İstanbul 1997, s. 148.

başlamışlardır.³⁸ Avrupa medyasında yer alan Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanların 'esâret ve katl ü garât'³⁹ içinde bulduklarına dair yayınlar da mezkûr ideolojiye destek vermiştir. Nitekim önce Rumların bağımsızlıklarını kazanması, sonrasında Ermenilerin 1878 Rus Harbi esnasında Rusların kendilerine vaat ettikleri bağımsızlık fikrine kanmaları ve imzalanan Ayestafanos Anlaşması'nın hükümsüz kalmasıyla gündeme gelen Berlin Anlaşması'nı tâkiben⁴⁰ Ermenilerin silahlanma faaliyetleri,⁴¹ dış güçlerin gayr-ı Müslim unsurlar hususunda Osmanlı Devleti içindeki konumları hakkında bize yeterli bilgi vermektedir.

Vakanüvis *Ahmed Lütfî Efendi*, devlet içinde yaşayan Hıristiyanların baskı altında buldukları iddialarına karşı; '*Hâlbuki nâ'ire-i taassub dūnyanın her tarafında halkı mağdur etmekte olduğu hengâmda bile Osmanlılar sâye-i hükûmetlerine ilticâ eden akvâmı nimet-i adâletten mahrûm etmemiş oldukları hâlde böyle zaman-ı medeniyette o misüllü muâmelâtın kabûlüne tenezzül etmeyeceklerinden isnâdât-ı vâkıa kemâl-i nefretle redd olunur.*'⁴² diyerek cevap vermeye çalışmıştır. Gerçi XIX. yüzyıldan önce de gayr-ı Müslimlerin Osmanlı Devleti içindeki konumları, millet sisteminin bir gereği olarak Müslüman tebedan farklı değildir. Özellikle bu yüzyılda merkezî idarenin zayıflamasıyla birlikte gayr-ı Müslim nüfusun bir tür idelojik boşluğa düştüğü görülmektedir. Söz konusu boşluğun toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında gerçekleştirilecek reform hareketleriyle giderilebileceği⁴³ fikrinin de pratikte çözüm olamayacağı kısa süre içinde anlaşılacaktır.

Öte yandan Rumların ve Ermenilerin, devlet içindeki zararlı faaliyetleri söz konusuysa da devletin her iki millete yaklaşımı, *Ahmed Lütfî Efendi*'nin de belirttiği gibi, önceki siyasetinden farklı olmamıştır. Osmanlı Devleti, hiçbir dönemde tebeasını '*nimet-i adâlet*'ten mahrum etmemiştir. Kaynaklara zaman zaman yaşanan olumsuzluklar aksetse de bu olumsuzluklar bir devlet siyaseti haline getirilmemiştir.

İlginçtir ki, gerçekleştirilen reform hareketleri sonrası gayr-ı Müslim tebeanın devlet karşısında eşit haklara sahip olmasının resmî bir şekilde beyân edilmesi

³⁸ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 23.

³⁹ Ahmed Lütfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, Hzr: M. Münir Aktepe, Ankara 1989, c. XI, s. 74.

⁴⁰ *Ayastefanos, Berlin ve Kıbrıs Anlaşmaları*'nin metinleri için bkz. '*Berlin Ahidnamesi: Ayastafanos, Berlin, Kıbrıs Muâhedânemeleri*', Karabet Matbaası, İstanbul 1324.

⁴¹ Vahdettin Engin, 'Sultan II. Abdulhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika İle Yaşanan Diplomatik Kriz', *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 116

⁴² Ahmed Lütfî Efendi, *a.g.e.*, c. XI, s. 74.

⁴³ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 24.

Hıristiyan tebedan bazılarını da rahatsız etmiş görünmektedir: ‘Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın üstünlüğüne razı idik.’⁴⁴ şeklinde bir itiraz geliştiren Ermeni ve Rumların aksine Müslümanların bir kısmının da maddî menfaatleri gereği bu durumdan hayli memnun oldukları ifade edilmiştir. ‘Tebea-i gayr-ı Müslime ehl-i İslâm içine yayılıp, mahalleler mahlût olacak. Emlâkımızın fiyatı terakkî ve medeniyet tevessü’ edecek.’ anlayışı her ne kadar yaygın olmasa da dönemin siyasî ve toplumsal açıdan zihinsel karmaşasına dikkat çekmektedir. Ahmed Cevdet Paşa’nın aktarmış olduğu şu nükte de, zaman zaman ironik bir hâl olan durumu izah etmektedir:

‘Ferman [Islahat] okunduktan sonra hocalardan biri namaz kılarken Mehmed Paşa-zâde ma’hud Said Bey, ne kılıyorsun hoca efendi, ferman okundu görmedin mi, tebea-i gayr-ı Müslime ile beraber olacağız, dediği kaymakam Paşa’ya haber verilmiş, kaymakam da Said Paşa’yı yanına çağırarak, senin ağzını yırtarım, diye tekdir ve ihâfe ettikten sonra Said Paşa kaymakam Paşa’nın ayağına kapanıp tevbe ve istiğfâr ederek sakal bırakmış idi.’⁴⁵

Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılın başlarında gayr-ı Müslim tebea arasında herhangi bir fark gözetmediği, tebealar arasında müsâvât sağladığı pek çok resmî belgede de yer almıştır. Meselâ 1807’de sâdır olan bir *Hatt-ı Hümayûn*’da bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Fermanda Rum ve Ermenilerin her konuda eşit bir şekilde değerlendirilmesi gerektiği vurgulanırken,⁴⁶ bir başka fermanda da devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi*’nin, tebea arasında fark gözetilmeksizin hem *Rumca* hem de *Ermenice* olarak basılmasının faydalı olacağı⁴⁷ yer almaktadır. Aynı şekilde sair gazetelerin de yine *Rumca* ve *Ermenice* başta olmak üzere, *Fransızca*, *Bulgarca* basılması da devlet tarafından emredilmiş,⁴⁸ görüldüğü üzere devlet kültürel alanda dahi tebeası arasında ayrıcalığa gitmemiştir.

Diğer taraftan her türlü etnik ve dinî grupların yerel liderleri de Osmanlı Devleti’nin gerek merkezde gerekse devletin sâir bölgelerinde otoritesini korumasına yardımcı olmuşlardır. Aynı zamanda bu liderler, etnik farklılığı olan unsurların kendi kimlikleriyle var olabilmesine de aracılık etmişlerdir.⁴⁹ Nitekim *De Amicis*, 1874’te İstanbul’daki anılarını aktardığı eserinde de bu duruma dikkat çekmiştir.

⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Hzr: Câvid Baysun, Ankara 1986, c. I [1-12], s. 68.

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. I [1-12], s. 69.

⁴⁶ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1359/ 53468.

⁴⁷ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 671/ 32799/ A.

⁴⁸ BOA, Hâriciye Evrâkı, Mektubi Kalemi, 196/ 82.

⁴⁹ Kemal H. Karpat, ‘Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak’, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi*, İstanbul 2004, s. 26.

İstanbul'da yaşamlarını sürdüren Ermeni ve Rumların, Osmanlılık kimliğiyle birlikte kendi mizaçlarını muhafaza ettiklerini ifade eden *De Amicis*, onlar için 'Avrupa medeniyetinin içinde kaybolmakta olan, Müslüman boyası ile boyanmış milletler'⁵⁰ tanımlamasını yapmaktadır. *Edmondo De Amicis* gibi XIX. yüzyılda, İstanbul'daki gayr-ı Müslimler ve özellikle Ermeniler hakkındaki gözlemlerini aktaran bir başka müellif *Harrison Gray Otis Dwight* da Ermenilerin, Fatih Sultan Mehmed'den bu yana İstanbul'da herhangi siyasi ya da dinî bir sorunla karşılaşmadan yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmektedir. Ayrıca müellif, Ermeni patriğine devlet tarafından tanınan haklarla, Ermeni milletinin tüm sorunlarının çözüme kavuşturulduğunu aktarmaktadır.⁵¹ Bir başka seyahatnamede de benzer ifadeler yer almaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Mısır ve Kudüs'e gidip, gördüklerini kaleme alan *William Rae Wilson*, İzmir'de bir Rum gencinin, Müslüman bir gencin etkisiyle önce Müslümanlığı seçtiğini ancak daha sonra bunun acele alınmış bir karar olduğuna kanaat getirip, İslâm'dan vazgeçtiğini, ardından tekrar Hıristiyan olup- olmayacağını öğrenmek için büyük bir rahatlıkla kadıya gittiğini hikâyeye eder. Rum gence kadı tarafından baskı yapılmadığını aktaran *Willson*, gencin Hıristiyanlıkta karar kıldığını ve bu süreçten sonra herhangi bir olumsuzluğun yaşanmadığına dikkat çeker.⁵²

Görüldüğü üzere ne Osmanlı Devleti'nin ne de Osmanlı bürokratlarının, XIX. yüzyılda gayr-ı Müslimler üzerinde baskı kurduğunu veya gayr-ı Müslim tebea ile kavgalı bir halde olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Edmondo De Amicis eserinde Ermenilerle Rumları tarif ederken ilginç benzetmeler yapar. Bu benzetmeler, Rumlarla Ermenilerin temel farklılıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ermenilerin Türklerden ayırt edilmesinin zor olduğunu söyleyen *De Amicis* Ermenileri; 'başkalarına göre baskın olan halimlikleri ile Macaristan'dan Çin'e kadar her yere sokulmaya ve bilhassa Türklere hoş görünmeye muvaffak olurlar' şeklinde tanıtır. Rumları da aksine 'hafif meşrep, sahtekâr, yaygaracı ve hilekâr' olarak görür. Ermenilerin aksine Rumların Türklerden oldukça farklı yapıda olduğunu nakleden *De Amicis* Rumların 'görünüşleri ve çehreleri ile imparatorluğun diğer tebeası'na da benzemediğini ifade eder.⁵³ *Ahmed Cevdet Paşa* da *De Amicis* gibi Rumların, Ermenilerden farklı olarak, içlerine kapalı, kendilerine ait âlemlerinde yaşadıklarını aktarmaktadır.⁵⁴

⁵⁰ Edmondo De Amicis, *İstanbul 1874*, Çevr: Beynun Akyavaş, Ankara 2006, s. 145, 146

⁵¹ Harrison Gray Otis Dwight, *a.g.e.*, s. 83-85.

⁵² William Rae Wilson, *Travels in Egypt And The Holy Land*, London 1824, s. 352, 353.

⁵³ Edmondo De Amicis, *a.g.e.*, s. 148, 150.

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Dersaadet 1309, c. XI, s. 65.

De Amicis gibi Rumların, gelenek ve görenekleriyle bağdaşmayan tavır içinde olduğunu aktaran, XVII. yüzyıl seyyahlarından *Sandys*, Rumların adi ve alçak karaktere sahip insanlar olduğunu belirterek, Rumlarla dürüst ticaret yapmanın imkânsız oluşuna vurgu yapmaktadır. Siyâseten de pek güvenilir olmadıklarını ifade eden *Sandys*, Rumların Avrupa için *ihânet* anlamını taşıdığını söylemektedir.⁵⁵

Birbirlerinden yaşam tarzı olarak farklı olan iki milletin, Rumlarla Ermenilerin XIX. yüzyıldan önce, Osmanlı Devleti'nde birlikte hareket etmelerini gerektirecek ölçüde geniş çaplı bir siyasî zeminin var olduğunu söylemek zordur. Ancak Rumların bağımsızlık hareketlerine yönelmeleri esnasında böyle bir durumun ortaya çıkabileceği değerlendirilmiştir. Gerçekte de Yunanlılar başta olmak üzere sair dış devletlerin, bu meseleyle yakından ilgilenmesi, dâhildeki iki Hıristiyan grubun ortak noktada buluşabileceklerini doğrudan akla getirmektedir. Nitekim öngörülen düşünce de budur. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nde çıkarılabilecek bir siyasî bir karmaşanın mutlaka dinî unsurlara dayandırılması ve böylelikle daha geniş sathlara nüfuz etmesi planlanmaktadır. Rum toplumu ile Ermenileri de bir araya getirebilecek, ortak hareket etmelerini sağlayacak hususun Hıristiyanlık olduğu açıktır. Mezhebi anlamdaki farklılıkların da, üst kimlik olan *Hıristiyanlık*la aşılabilceği düşünülmüş olmalıdır.

1869'da saray bürokratlarından Âlî Paşa'nın elçiliklere gönderdiği mektupta bu hususa özellikle dikkat çekilmiş, öncelikle Yunanlıların bir takım yalan haberlerle, Avrupalı devletleri Osmanlı aleyhine kışkırttığı ve bunu da din faktörüyle ilişkilendirdiği ifade edilmiştir. Mektupta Yunanlıların Rumlar hakkında yaymaya çalıştığı fikirlerin asılsız olduğu vurgulanırken, tebeanın da bu tür haberlere rağbet etmemesi istenmiştir:

‘Öyle bir takım ihtilâl komitelerinin heyet-i mesturesi ile Yunan Devleti tarafından Rum milletinden olan ahâlimizin eskârını tağyîr ve iğfâle çalışmaya devam edilmesine ve güyâ Osmanlıların boyunduruğu altında âh ve figân eyleyen dindaşlarına imdâda gelmek tavrının izhâr olunmasına kayıtsız kalamayız. Çünkü adı geçen ahâlî asayiş üzere yaşayıp, huzurlarının artması isteğinde bulunarak, Osmanlı Devleti'nde bulunan diğer milletlerle eşit seviyede olması, devletimizin esas prensiplerindedir.’⁵⁶

Elbette Osmanlı Devleti'nin bu tür haberlerden tedirgin olması doğaldır. Nitekim Rumlarla Ermenileri etkileyeceği tahmin edilen ve mektupta üzerinde durulan fikirlerden dolayı devletin her iki milletin dinî kurumlarına ferman yazarak,

⁵⁵ George Sandys, *Sandys Travails, Containing A History Of The Originall Present State of Turkish Empire*, London 1652, s. 61.

⁵⁶ Ahmed Lütfî Efendi, *a.g.e.*, c. XII, s. 116.

İstanbul'daki Hıristiyanlardan Rumların ve Ermenilerin silahlarını patrikhanelere teslim etmesi emredilmiştir.⁵⁷ On günlük süre içinde tamamlanması istenen bu husus hem patrikhane yetkililerince hem de mezkûr milletlerce pek dikkate alınmamıştır. Ayrıca teslim edilen silahların neredeyse tamamının ömrünü tamamlamış, eski silahlar olduğu tespit edilmiştir. İşe yarar silahların saklandığını düşünen devlet yetkilileri, her iki milletin patriğine tekrar bir ferman yazmıştır. Tenkit ve tehdit dolu ikinci ferman mucebince hareket edilmesi, aksi halde çok daha sert tedbirlerin alınacağı ilgili kişilere duyurulmuştur.⁵⁸ Gerek mektuptan ve gerekse yazılan *hatt-ı hümayûndan* anlaşıldığına göre özellikle Rum milleti, fesat fikirlerden etkilenmeye başlamış ve dinî kurumları da bu etkinin içinde yer almıştır.

Devletin Rumların isyan hareketlerine Ermenilerin de karışabileceği endişesiyle aldığı tedbirler yerinde olmakla birlikte, *Şâni-zâde* Rum fesadının zuhûruna ilk aşamada Ermenilerle Rumların değil, Osmanlı bürokratlarından bazı kimselerle Rumların sebep olduğunu ifade etmektedir. Rum fesadının başlangıcını tasvir ederken Şâni-zâde '*dört bin kadar ehl-i İslâm ve Rum'dan ibaret asker*'⁵⁹ belirlemesiyle bu duruma dikkat çekmiştir. Kaldı ki *Ahmed Cevdet Paşa* da Ermenilerin isyan ve fesat hareketlerinde iştirâkleri olmadığı halde, *kurunun yanında yaş da yanar*, sözü gereği onların dahi bazılarının Rumlar yüzünden zarar gördüklerini aktarmaktadır.⁶⁰ Dolayısıyla Ermenilerin Rumların ihtilâl hareketleriyle doğrudan bir ilgisi olmamış, Ermeniler bu hâdiseler esnasında Rumlara destek vermemiştir.

XIX. yüzyılın başlarında, büyük oranda tüm gayr-ı Müslim unsurlarla müşterek bir yaşam ve özellikle bu hususta Hıristiyan tebea ile daha fazla yakınlaşma temâyülü söz konusu iken, ilişkilerin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gergin bir hâl alması, gayr-ı Müslim unsurların millî ideolojileri yüzündendir. Zira hâricîten gelen emperyalist tesirlerden her biri, bu unsurlardan birine sürekli destek veriyordu. Mezhebî anlamda da sürdürülen destekler çerçevesinde İngilizler Protestanları, Fransızlar Katolik cemaatleri himayeleri altına alıyorlardı. Ortodokslar arasında da Rumluk, Bulgarlık endişeleriyle ihtilaflar çıkıyordu. Bu ihtilafların artmasıyla birlikte Osmanlı'nın siyasî çehresi de vahdetini kaybetmeyle karşı karşıya kalmıştı.⁶¹ Takdir edileceği üzere tüm bu fesat hareketlerinin odağında da din faktörü yer almaktadır.

⁵⁷ Şâni-zâde, Mehmed Atâullah Efendi, *Şâni-zâde Tarihi*, Hr: Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, c. II, s. 1078, 1079.

⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih*, c. XI, s. 134.

⁵⁹ Şâni-zâde, *a.g.e.*, c. II, s. 1012.

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih*, c. XI, s. 172.

⁶¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Tanzîmâtta İçtimâî Hayat', *Tanzîmat*, İstanbul 1999, c. II, s. 631, 632.

Nitekim XIX. yüzyılın sonlarında Rumların bağımsızlıklarını kazanmasını tâkiben Ermenilerin de benzer düşüncelerle hareket ettikleri ve Rumların, Ermenileri kışkırtarak Osmanlı Devleti aleyhine örgütlediklerini görmekteyiz. Her ne kadar Ermeniler, Rumların ihtilâl hareketlerine başlangıçta destek vermemişse de Rumlar, Ermenileri siyâseten rahat bırakmamakta ısrarlı olmuşlar, Ermenilerin kendileriyle *dındaş* oldukları fikrini işlemeye başlamışlardır. Rum ahâlisinin gerçekleştirdiği ihtilâlden sonra Yunanistan'ın Hıristiyanlığı koruma bahanesi⁶² ile Osmanlı topraklarında yaşamlarını sürdüren Ermenilerle ortak hareket etmeye başlaması bu duruma delâlet etmektedir. Bu çerçevede Ermenilerin de Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldiği ve hatta bazı Osmanlı bürokratlarını yaraladıkları da aktarılmaktadır.⁶³

Konuyla ilgili olarak arşiv vesikalarına yansıyan bir başka vâkıa daha dikkat çekicidir. Vesikada Rumların Ermenilerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'nde, bu kez Ermenilerin bağımsızlığını kazanabilmesi için bir ihtilâl hareketinin tertip edileceği ifade edilmektedir.⁶⁴ Durumun bir ihbâr neticesinde ortaya çıkarılmasından sonra adı belirlenemeyen gizli bir cemiyetin Osmanlı Devleti'nde yaşamlarını sürdüren tüm Hıristiyan tebeaya benzer çağrılar yaptığı ve mektuplar yazdığı tespit edilmiştir.⁶⁵ Durumun tahkîk edilmesinden sonra ortaya çıkarılan sonuç, Rumların ve Bulgarların İstanbul'u işgal edebilmek için Ermenileri tahrik etmesi,⁶⁶ şeklindedir. Aynı zamanda Rusya'nın da bu faaliyetler içinde bulunduğu, Rum ve Ermenilere silah sağladığı, ayrıca Rusya'nın Ermenilerle Kürtlerin birlik olarak, devlet içinde isyan çıkarılması hususunda çalışmalarının olduğu⁶⁷ anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, özellikle Avrupalı devletlerin fesat fikirleriyle Rumların tahrik edildiği ve ihtilâl hareketlerine giriştiği tarihî bir vâkıa iken Ermenilerin ilk aşamada bu fesat hareketlerinin dışında kalmaya özen gösterdiği aşikârdır. Ancak gelişen hadiseler neticesinde Osmanlı Devleti'nin giderek güç kaybetmesi, merkezî idarede oluşan otorite zafiyeti neticesinde Ermenilerin de bağımsızlıklarını kazanma fikriyle fesat hareketlerine sürüklendikleri görülmüş, bu çerçevede Rumlar ile Ermeniler, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasî

⁶² Şâni-zâde Rumların düşüncesini '*Galebe-i Kırstiyân ve Zuhûr-i Devleti Yûnân*' şeklinde özetler. Şâni-zâde, *a.g.e.*, c. II, s. 1082.

⁶³ BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Tahrîrât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği, 18/ 10 ve 20/ 31.

⁶⁴ BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrâkı, 368/ 37.

⁶⁵ Bu durumu ihbâr eden de bir Romanyalı bir gayr-ı Müslim'dir. BOA, Yıldız Perakende Evrâkı Umum Vilayetler Tahrîratı, 38/ 70.

⁶⁶ BOA, Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa, 15/ 109.

⁶⁷ BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi Belgeleri, 444/ 64.

anlamda birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Devletin iki sâdik tebeası olan Rumların ve Ermenilerin fesat hareketleri, her şeyden önce devletin basiretsiz bürokratları⁶⁸ nedeniyle tespit edilemediğinden önlenememiştir. Önce Rumlar bağımsızlıklarını kazanmışlar, sonrasında da Ermeniler Osmanlı Devleti'nde '*Doğu Sorunu*'na neden olmuşlardır.⁶⁹

Netice itibariyle siyaseten Rumlarla Ermenilerin bir araya gelmesini sağlayan faktörün esas itibariyle dinî hasletler olduğu görülmektedir. Mezhebî anlamda farklılıkları olan iki milletin, belki de sadece bu nedenle tarihleri boyunca hem dinî hem de siyasî mücadeleler içinde olması ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Ancak bu mücadelelere sebep olan mezhebi farklılıkların, Osmanlı Devleti aleyhine birleşmede *ortak hareket noktası* olduğu açıkça ortadadır. Rumların ve Ermenilerin müttefik olduğu Hıristiyanlık paydasının, toplum içindeki çoğu alanda fayda sağlamadığı, meselenin ancak devlet içinde fesat çıkarabilme amacına hizmet eden siyasî mecalarda akla geldiğini de vurgulamamız gerekmektedir.

3. Kilise, Mezarlık ve Evlilikler Sorunları

Yukarıda da aktardığımız üzere, dinî sahada Rumlarla Ermenileri karşı karşıya getiren oldukça fazla hususun bulunduğunu söyleyebiliriz. Kiliselerin, V. yüzyılın ortalarından itibaren ayrılmasıyla, iki milletin birbirleriyle hem dinî hem de siyasî sebeplerle, zaman zaman çatışma içerisinde olduklarına dair zikredilen vâkıa sayısı az değildir. Çalışmamızın sınırları dolayısıyla biz toplumsal yaşam alanını doğrudan etkileyen dinî unsurlardan *kiliselerin ve mezarlıkların kullanımındaki sorunlara* ve yine dinî yönü de bulunan iki millet arasındaki *kız alıp, verme* hususlarına değinmekle yetineceğiz.

Kilise ve mezarlıklar konusunda yaşanan çatışmaların sebebi, esas itibariyle bu alanların tasarrufu ile ilgilidir. Kimi bölgelerde Rumlara ya da Ermenilere ait kilisenin bulunmaması, kiliselerin sayısının veya mezarlıkların kapasitesinin yetersiz oluşu gibi faktörler, iki milletin zaman zaman çatışmasına neden olabilmektedir. Bu çerçevede özellikle Anadolu'daki kilise ve mezarlıklar hususunda yaşanan gerginliklerden farklı olarak Kudüs'teki *Kamâme (Kıyâme) Kilisesi*, Rumlarla Ermenileri sürekli karşı karşıya getiren bir kurum olarak her zaman dikkat çekmiştir.

Her iki millet tarafından da kutsal sayılan *Kamâme Kilisesi*, XIX. yüzyılın başlarında *Rum Patrikliği*'nin hükmü altına verildiğinden,⁷⁰ Rumların kilisede Erme-

⁶⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. XI, s. 123.

⁶⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği, 17/ 5.

⁷⁰ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1361/ 53655.

nilerin ibâdet yapmasını zorlaştırdığı ve hatta zaman zaman buna imkân vermediği arşiv vesikalarına yansıyan bir husus olmuştur. Kilisede ve etrafındaki müştamilâta tek söz sahibi olan Rumların, Ermenilere bu konuda sorun çıkarmasıyla başlayan gerginliklerin kilisenin bir yangında harap olmasıyla sonuçlanması, devletin olaya müdahale etmesini gerekli kılmıştır. Kaldı ki Rum patriklerinin hükmü altında olan kilisenin, Ermeniler de dâhil olmak üzere sâir Hıristiyanlar tarafından ziyâret edilmesinin önünde herhangi bir yasal engel de bulunmamaktadır.⁷¹

Kilisenin tamir edilmesinden sonra Rumlar ile Ermeniler arasında meydana gelen meselenin çözümü hususunda çaba sarf eden Osmanlı bürokratları, mezkûr kilise hakkında *Yavuz Sultan Selim* ve *Kânûnî Sultan Süleyman*'ın verdiği fermanların tekrar gündeme getirilmesini talep etmişlerdir.⁷² Söz konusu fermanlarda yer alan imtiyazların incelenerek, fermanlar çerçevesinde tekrar bir yasal düzenlemenin yapılması gerekliliğinin kabul edildiğini anladığımız vesikalara göre kilise, 1811 tarihinden itibaren hem Rumların hem de Ermenilerin ortak kullanımına sunulmuştur.⁷³ Ancak ilerleyen süreçte Rumların, devletin buyruğu olmasına rağmen, kilise üzerinde kendilerini tek hüküm sahibi olarak görmeleri, iki millet arasında yeni tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmaların çatışmaya dönme ihtimaline karşın devlet yetkilileri, kilise üzerinde tartışmalara son verebilmek için yeni bir emir-nâme yayınlamış ve bu konuda devletin emirlerine karşı çıkacak olanların şiddetle cezalandırılacağını, her iki milletin patriklerine bildirmiştir.⁷⁴

Benzer bir durum da 1801'de, *Hotin*'de yaşanmıştır. *Hotin*'de kiliseleri olmayan Ermeniler, ibâdetlerini yapabilmek için Rumların kiliselerine gitmek istemişler ancak Rumlar bu duruma müsaade etmemiştir. Devletin her iki milletin de ortak dine inandıklarını, ibâdetlerin yerine getirilmesi hususunda Rumların Ermeni dindaşlarına yardımcı olması gerektiğini belirtmesine rağmen, mezhebî anlamda Rumlardan farklı düşünen Ermeniler, kiliseye kabul edilmemişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, Ermenilerin yeni bir kilise inşa etmesinin ilk aşamada mümkün olmadığını anlaşıldığını ve geleneğe aykırı da olsa bir evin kiliseye dönüştürülerek Ermenilerin ibâdetlerini bu evde gerçekleştirebileceklerini ifade etmiştir. Bu durumdan kıyasla Ermeniler, evlerin sürekli ibâdethâne haline getirilmemesi noktasında da uyarılmışlardır.⁷⁵

⁷¹ BOA, Cevdet Hâriciye, 154/ 7690.

⁷² BOA, Hatt-ı Hümayûn, 771/ 36188.

⁷³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 526/ 25754.

⁷⁴ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1525/ 30.

⁷⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn, 1480/ 70.

İstanbul'da ise bu tip durumların çok sık yaşanmaması, her iki milletin de kendilerine ait yeterli sayıda kiliselerinin olmasına bağlanmalıdır. Gerçi *Aghios İoannes Prodromos* adıyla da bilinen *Aya Yani Kilisesi*, Kudüs'teki *Kamâme Kilisesi* gibi iki millet arasında soruna neden olmuştur. Burgazadası'nda bulunan ve Rumlara ait olan bu kilise, fetihten sonra birkaç kez tamir görmüştür. 1855 yılından önce bir yangında hasar gören kilise, Rumlar tarafından kullanılmakta iken, adada Ermenilere ait kilise bulunmamasından dolayı, onların da ibâdet etmeleri için devlet tarafından müsaade edilmiş ancak Rumlar, Ermenilere bu konuda izin vermemişlerdir.⁷⁶ Söz konusu kilisenin her iki millet tarafından da kullanılması gerekliliği vurgulandıktan sonra soruna sebep olduğu anlaşılan kilisenin papazı görevden alınmış yerine Rumların atadığı başka bir *vekil papaz* gönderilmiş ve sorun çözülmüştür.⁷⁷

Ermeni ve Rumlara ait kiliselerin ibâdet noktasında çeşitli sorunlara sebep olmasının dışında, XIX. yüzyılın sonlarına doğru kiliselerin siyasî bir takım faaliyetler içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda ortak hareket ettikleri görülen Ermenilerle Rumların, kiliselerde Osmanlı Devleti'nde fesat çıkarmamaları konusunda defalarca uyarıldıkları görülmektedir.⁷⁸ Ermeni ve Rumların bu konudaki davranışları sebebiyle, kiliselerine gelen cemaatin sürekli kontrol altında tutulduğu⁷⁹ da arşiv vesikalarına yansıyan bir unsurdur. Ayrıca 1898 yılında, Galata ve Beyoğlu Ermeni kiliselerinde toplanan cemaate, millî hasletlerin vurgulandığı metinlerin okunduğu ve Rumların da buna destek verdiği aktarılmaktadır.⁸⁰ Bu durum Rum ve Ermeni Kiliseleri'nin, bir başka ifadeyle Osmanlı'nın Ermenilere, Rumlara sağladığı dinî serbestiyetin, gayr-ı Müslim tebea tarafından ne şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin dinî kurumlara karşı cebrî tedbirler almadığını vurgulamak istiyoruz. Belki de bu nedenden dolayı gayr-ı Müslim tebea, fesat hareketlerini bu merkezlerde organize etmişlerdir. Kiliselerin varlıklarının korunması, dinî hayatın idamesi noktasında oldukça önemli bir yere sahip olduğundan, devletin siyasî bir takım nedenlerle, tüm gayr-ı Müslim toplumu

⁷⁶ BOA, Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri, 105/ 48.

⁷⁷ BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 289/ 34.

⁷⁸ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Ve Jurnaller, 17/ 37.

⁷⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı, 3/ 40. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin gayr-ı Müslim tebeasını sürekli kontrol ettiği, baskı altına aldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira mezkûr husus, fesat hareketlerinden sonra gündeme gelmiş ve uygulanmaya konmuştur. Amaç tebeanın takibi değil, fesat çıkaranların tespit edilmesidir.

⁸⁰ BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 707/ 52979.

ibadethanelerinden uzaklaştırması ya da ibadethaneleri ile ilgili radikal kararlar alması söz konusu olmamıştır. Bizzat kiliselerin organize ettiği fesat hareketleri tespit edilmesine rağmen devlet, patriklere yazdığı *irâdeler*de durumdan haberdar olduklarını defalarca belirtmiş, tebeanın zarar görmemesi için ruhbanların fesat hareketlerinden uzaklaşması tavsiye edilmiştir.

Rumlarla Ermeniler arasında zaman zaman gerginliklere sebep olan bir başka husus da *mezarlıkların kullanımı*dır. XIX. yüzyılda Rum milletinin Ermeniler üzerindeki en büyük olumsuz etkisi birisi şüphesiz dinî noktada olmuştur. Rumların Katoliklik düşüncesinin Ermeni toplumuna girmesindeki etkinliklerinden sonra, Osmanlı Devleti'nde Rumlara nazaran daha sâkin bir hayat süren Ermeniler arasında Katolikleşme temâyülünün tekrar başlaması, öncelikle Ermenileri devletle karşı karşıya getiren bir husus olmuştur. Zira devlet, mezhep değişimine sıcak bakmadığı gibi patriklik de bu değişimin karşısında yer almıştır. Rumlarla Ermeniler arasında, mezarlıklar hususunda çıkan gerginliklerin de temel nedenlerinden birisi, bahsettiğimiz mezhep değişimidir. Zira Katolik olan Ermenilerin cenazelerinin Ermeni mezarlıklarına gömülmesi, patriklik tarafından yasaklanmıştır. Aynı zamanda bu cenazelerin Rum mezarlıklarına gömülmesi de mümkün olmadığından, Ermeni cenazeleri bir müddet oldukları yere, örneğin evlerinin bahçesine gömülmeye başlanmıştır.⁸¹

Rumların Ermeni milleti içinde, elbette Katolik olan Avrupalı devletlerin de desteğiyle, Katoliklik propagandası yapmasının ardından başlayan süreç sonunda Katolik olan Ermenilerin, Ermeni ve Katolik mezhepleri arasında sıkışıp kaldıklarını ifade eden *Şâni-zâde*, Ermeni toplumu içindeki bu iki mezhep taraftarlarının zamanla birbirlerine karşı düşmanlık ve kin beselediklerini dahi aktarmaktadır.⁸²

Mezarlıklar konusunda iki milleti karşı karşıya getiren hususlardan en önemlisi, kilise binalarının konumlarıdır. İki milletin de kendi kiliselerine en yakın mezarlığa cenazelerini defnetmek istemesi bu tür bir sorunun çıkmasına zemin hazırlamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla benzer bir sorun diğer gayr-ı Müslim tebea ile yaşanmamıştır. Sivas'ta mukîm Rum ve Ermeni milleti arasında, XIX. yüzyılda çıkan büyük gerginliğin sebebi de yukarıda bahsettiğimiz gibi Rumların kiliselerine yakın yerde bulunan Ermeni mezarlığına Rumların cenaze defnetmek istemesidir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin olaya müdahale ederek, Osmanlı Devleti'ne şikâyette bulunması konunun iki millet arasında çözümlenemediğini ve Rumların da ısrarlarından vazgeçemediklerini göstermektedir. Kısa süre içinde iki toplum

⁸¹ Şâni-zâde, *a.g.e.*, c. II, s. 991, 992.

⁸² Şâni-zâde, *a.g.e.*, c. II, s. 991.

mensuplarını çatışmaya sürükleyen bu hâdiseler devletın Rumlara yer göstermesiyle çözüme kavuşmuştur. Ermeni mezarlığının yakınında bulunan Rum Kilisesi'nin bulunduğu yolun iki tarafından bir parça yer verilerek Rumların mezarlık konusundaki taleplerini gidermeye çalışan devletin bu çözümünden sonra⁸³ bu kez Ermeniler, Rumların mezarlıklarına müdahale etmeye başlamıştır. Mezarlıkların birbirlerine yakın olmasından dolayı bu hâdiselerin yaşandığı anlaşılınca devlet Ermenilere de Rumlara da, birbirlerinden ayrı yerlerde olan iki mezarlık alanı tahsis etmiş ve her iki millet de bu konuda artık birbirleriyle münâzaa etmemeleri konusunda uyarılmışlardır.⁸⁴

Mezarlıklar konusunda yaşanan gerginliklerinden birisi de Kayseri de vukû bulmuştur. Rumlar kilise binalarının tamiri için kendi mezarlıklarından taş çıkarırlarken, mezarlık sahasında bulunan eski bir binanın Ermenilere ait bir kilise olduğu iddiasıyla Ermeni din adamları, Rumların kiliseleri için buradan taş çıkarmaları için mücadele ettikleri aktarılmaktadır. Söz konusu gerginliğin çözümü için Ankara valisi görevlendirilmiş ve tahkikat neticesinde Rum Mezarlığı olarak bilinen yerin aslında Ermeni Mezarlığı olduğu anlaşılmıştır.⁸⁵ Ankara valisinin durumu devlet yetkililerine bildirmesi üzerine Ermenilere ait olan mezarlıktan Rumların taş çıkartmaları yasaklanmış, mezarlığa Rum cenazelerinin gömülmemesi istenmiştir. Ayrıca Rumlara ayrı bir mezar yerinin gösterilmesi de kararlaştırılmıştır.⁸⁶

İstanbul'da ise kilise hususunda olduğu gibi mezarlık konusunun da iki toplum arasında ciddi ihtilaflara sebep olmadığı görülmektedir. Gerek kaynaklarda ve gerekse arşiv vesikalarında, İstanbul'daki Rum ve Ermeni mezarlıklarının kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığına dair olan bilgiler, bu konuda yaşanabilecek muhtemel gerginlikleri önlemiştir. Ulaşabildiğimiz arşiv vesikalarının birinde Üsküdar'daki Rum mezarlığının bir kısmına Ermenilerin de cenaze defnedilmesine izin verildiği ancak Ermenilerin bu izni suiistimal ederek, Üsküdar, Yeni Mahalle'deki Rum mezarlığını sahiplenmeye çalıştıkları nakledilmektedir.⁸⁷ Bir başka belgede de Ermenilerin, Topkapı'daki Rum mezarlığına da bu şekilde müdahale ettikleri,⁸⁸ bunun üzerine Rumların da Topkapı'daki Ermeni mezarlığına cenaze

⁸³ BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri, 255/ 2.

⁸⁴ BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 413/ 6. Her iki millete de yeni bir mezarlık alanının tahsis edilmesi hakkında ayrıca bkz. BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 427/ 63.

⁸⁵ BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 36/ 7.

⁸⁶ BOA, Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, 67/ 60.

⁸⁷ BOA, Cevdet Evkâf, 397/ 20132.

⁸⁸ BOA, Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, 38/ 32.

defnetmeye çalıştıkları aktarılmaktadır.⁸⁹ Mezarlıklar konusunda iki milletin ortak hareket ettikleri bir vâkıa da yine arşiv vesikalarına yansımıştır. Beykoz'da, Rum ve Ermeni mezarlıklarının arasına kurulması planlanan '*Muhâcir Mahallesi*'nin, iki milletin mensupları tarafından da istenmediği anlaşılmıştır. Devletin '*sadece otuz haneden müteşekkil bir mahalle*'⁹⁰ diyerek Rumları ve Ermenileri ikna çabası sonuç vermeyince mezkûr mahalle *Karacaburun*'da kurulmuştur.⁹¹

Rumlarla Ermeni milletinin ortak noktası olan Hıristiyanlığın, iki milleti birbirine bağlaması gereken unsur olması gerekirken bunun böyle olmadığı naklettiğimiz örneklerden açıkça anlaşılmaktadır. Görünen o ki; ne Rumlar ne de Ermeniler, ibadet etme ya da cenaze defni gibi aslında herhangi bir politik amaca hizmet etmeyen hususlarda bile birbirlerine yardımcı olmamaktadır. Birlikte yaşamamanın bir kültür haline gelemediği iki toplumun, aile kurumunun oluşmasında da ayrı düştükleri arşiv vesikalarına yansımıştır. Her iki toplumda da asıl olan evliliklerin kilise vasıtasıyla gerçekleştirilmesidir. Gerçi kiliselerin ortak kullanımında birbirleriyle anlaşamayan iki toplumun yine kiliseye bağlı gelişen nikâh akdi gibi bir ritüelde anlaşmaları da beklenmemelidir.

Şu da var ki; Ermeniler, evlilik noktasında kendi içine kapanık bir toplum olarak dikkat çekmektedir. Hıristiyan da olsa diğer milletlerden kız alıp, vermeyen Ermenilerin bu konuda Rumlarla yaşadıkları kimi sorunlar devletin resmî belgelerine yansımıştır. Toplumsal alanda gerginliklere sebep olan bu hususun, Katolik mezhebini tercih eden Ermeniler arasında daha sık yaşandığı görülmektedir. Dinî anlamda geleneklerinden uzaklaşarak, Rumlara daha yakın olan Katolik Ermenilerin, nikâh konusunda da tarihî örflerine aykırı davranmaları, öncelikle Ermenilerin kendi arasında huzursuzluklara sebep olmuştur.

Öte yandan konuyla ilgili olarak yaşanan gerginliklerin, iki toplum arasında çeşitli düşmanlıklara da sebep olabileceği endişesi ile devletin evlilik hususunda ciddi yaptırımları, tedbirleri olduğu anlaşılmaktadır. 1820 tarihli arşiv vesikasında devletin bu konuda açık bir yasağının dahi olduğu nakledilmektedir. Beyoğlu'nda yaşayan bir Ermeni kadının, kendi isteği olmadan kendi milletinden olmayan bir Hıristiyan'la evlendirilmesini tasvip etmeyen devlet, bu nikâhın geçersizliğini beyanla kızın babasının İstanbul'dan Tekirdağ'a sürülmesini emretmiştir.⁹² Burada dikkatimizi çeken husus, kızın zorla evlendirilmesinden dolayı değil de, Erme-

⁸⁹ BOA, Cevdet Evkâf, 44/ 2079.

⁹⁰ BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, 1614/ 49.

⁹¹ BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi, 1616/ 143.

⁹² BOA, Cevdet Adliye, 49/ 2954.

nilerin diğer Hıristiyan taifelerinden birine kız alıp- vermesinin fermanla yasaklanmış olduğunun belirtilmesidir. Nitekim benzer şekilde bir hâdise de Saruhan sancağında yaşanmıştır. Bir Rum gencinin bir Ermeni kızı kaçırıp nikâh kıyması, hem geleneklere, kiliselerin yönetmeliklerine ve hem de devletin uygulamalarına aykırı bulunduğundan,⁹³ nikâhın geçersiz sayılmasına karar verilmiştir.

Her ne kadar gerek devlet ve gerekse patrikhaneler bu türden olan nikâhları yasaklama ya da geçersiz sayma konusunda kararlı olsalar da iki millet mensuplarının evlendikten sonra biri diğerinin tabiiyetine geçerek, başka bir ifadeyle Rumların Ermeni, Ermenilerin de Rum olarak sorunu aşmaya çalıştıkları aktarılmaktadır. Durumun bu şekle dönüştüğünün tespit edilmesiyle, devlet tarafından bu durum hoş görülmemiş, nüfusların karışacağı endişesi ile nikâhların geçersiz olacağını ilgili patriklere bildirerek ‘*ortada kalan çocukların ve kadınların bakımı*’ hususunda gerekli tedbirlerin patrikler tarafından alınmasını, alınan tedbirlerin de devlete hemen bildirilmesi gerektiğini emretmiştir.⁹⁴ Benzer şekilde Ermenilerin, Katolik mezhebine dâhil olan Ermenilerden de kız alıp- verme hususunda sorun çıkardıkları görülmektedir. Ancak bu konuda devletin herhangi bir yasaklamasının olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim mezhebi farklı da olsa Katolik Ermenilerin kendilerine has hukuk kurallarının teşkil edilmediği ortadadır. Dolayısıyla Katolik Ermenilerin, nerede nikâh kıyacıkları, hangi kilise defterine kayıt olacakları da ayrı problemlere sebep olduğundan devlet, patriklerin bu konuda duyarlı olmasını ve Ermeni din adamlarının Katolik mezhebi mensuplarına da hizmet vermesini istemiştir.⁹⁵

Esas itibarıyla devletin evlilikler konusunda yaşanan problemlerin, patrikler tarafından çözümlenmesi talebi,⁹⁶ devletin bu konudaki tutumu ve yasaklamalarının ‘*Ermenilerin Rumlaştırılması*’nın engellenmesi amacına hizmet ettiğini söylememiz mümkündür. Özellikle Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Osmanlı Devleti’nde yaşamlarını sürdüren bazı Rumların, bu davaya hizmet etmek için Ermenilere yakınlaşma çabası içinde oldukları tespit edilmiştir. *Yunanlılık davasıyla* akılları çelinen bazı Ermenilerin de bu duruma destek verdikleri anlaşıldığından, bu gibi kimselerin nikâh akitlerinin geçersiz olduğu belirtilmiş, fesat fikirlerinden vazgeçmemekte ısrarlı olan bu gibi kişilerin Yunanistan’a sürülmesi öngörülmüştür.⁹⁷

⁹³ BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri, 10/ 47.

⁹⁴ BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 265/ 22.

⁹⁵ BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 240/ 87.

⁹⁶ Örnek bir belge için bkz. BOA, Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa, 5/ 30.

⁹⁷ BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 44/ 89.

Gerek kilise binalarının ve mezarlıkların ortak kullanımı hususunda yaşanan çatışmalar, gerekse nikâh akitleri konusundaki huzursuzluklar, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan olan iki toplumun, birlikte yaşamasını güçleştiren faktörler olarak öne çıkmaktadır. Devletin sorunlar karşısında sürekli gündeme getirdiği '*reaya-yı devletten bir millet efradı arasında münazaa zuhurunda patrikhaneler tarafından bakılması ve iki millet efradı arasında münazaa zuhurunda patriklerin adaletten şaşmaları*'⁹⁸ konusunun Rum ve Ermeni milleti mensuplarınca, özellikle devletin son yüzyılında pek dikkate alınmadığı görülmektedir. '*Ermeni ve Rumların kiliselerde toplanarak fesat çıkarmak fikrinde oldukları*'na dair olan yüzlerce belgenin yanı sıra '*Kürt ve Çerkez elbiseleriyle dolaşıp Rum milletinden iki şahsı yaralamak ve para istemekten dolayı yakalanan Ermeni milletinden Kayserili Kalaycıyan Kirkor, Çadircıyan Mihran ve Kasap Mihran*'⁹⁹ gibi toplumsal rahatsızlıklara sebebiyet veren vâkılar zikrettiğimiz iddianın delili niteliğindedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı içinde, *zimmî* statüsüyle yer alan Rumların ve Ermenilerin, birbirleriyle olan münasebetlerinin geçmişi yüzyıllar öncesine dayanır. Roma İmparatorluğu'nun kadîm rakibi Pers İmparatorluğu ile mücadelesinin, Ermenilerin iskân edildiği bölgede yaşanması bu münasebetlerin varlığına işaret etmektedir. Bu sebeple iki milletin ilk münasebetlerinin pek dostâne olmadığını söylememiz icap etmektedir.

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabullerinden sonra kısmen de olsa iki millet arasında bir yumuşama olmuşsa da Roma İmparatorluğu, kendi dinî algısından farklı düşünen ve bağımsız bir kilise yapısına sahip olmak isteyen Ermeni toplumunu benimseyememiştir. Perslilerle olan mücadeleleri esnasında Ermenilerin Roma İmparatorluğu'na destek vermesi bile iki millet arasındaki söz konusu menfî durumu giderememiştir. Kilikya Ermenilerinin Katolikleşme temayülleri ise var olan gerginliği artmasına sebep olan bir unsur olarak öne çıkmıştır.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte Ermenilerin, başta Roma İmparatorluğu ile birlikte hareket ettiği ifade ediliyorsa da Selçuklularla müspet ilişkiler kurması iki millet arasındaki münasebetlerin seyrini tarihî geçmişlerine uygun hale dönüştürmüştür. Gerçi Roma İmparatorluğu, Ermenilerin bölgedeki varlıklarını kendi menfaati icabı korumaktaydı ve Ermeni krallıklarını, hâkim oldukları bölgelerle siyasî rakipleri ile arasında tampon bölge oluşturması açısından önemsemekteydi. Aksi halde Roma İmparatorluğu, mezhebi farklı da

⁹⁸ BOA, Cevdet Adliye, 1/ 14.

⁹⁹ BOA, Dâhiliye Muamelat, 5/ 64.

olsa kendi dindaşlarını koruma içgüdüsüyle hareket etmemekteydi.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bölge itibariyle, iki milletin Osmanlı hâkimiyeti altında bir arada yaşamaları pek mümkün olmadığından, İstanbul'un fethinden sonra bu durum değişmiş, Roma İmparatorluğu'nun halkı Rumlarla Ermeniler birlikte, aynı mahallelerde yaşamaya başlamışlardır. Devletin güçlü olduğu devirlerde herhangi bir soruna sebep olmayan Rumlar ve Ermenilerin, devletin zayıflamaya başladığı XIX. yüzyılda siyasî, dinî ve toplumsal alanda karşı karşıya geldikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin her iki millete de eşit mesafede yer alması, zaman zaman iki millet arasında yaşanan çatışmaların büyümeden ortadan kaldırılmasına zemin hazırlarken, Rumların Ermenileri özellikle siyasî anlamda tahrik etmeleri devletin gayr-ı Müslim tebea ile büyük sorunlar yaşamasına sebep olmuştur. Her ne kadar XIX. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler, Rumların tahriklerine kapılmasa ve Rum isyanlarına destek vermese de özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren iki millet Hıristiyanlık sâikiyle ortak hareket etmeye başlamıştır. Gerek kiliseler, mezarlıklar ve gerekse nikâh gibi konularda birbirleriyle sürekli karşı karşıya gelen iki milletin, siyâseten Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etmesi, Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı Müslimlerin idârî yapısını özetleyen *millet sisteminin* de çöktüğünü göstermektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 707/ 52979.

Cevdet Adliye, 1/ 14.

Cevdet Adliye, 18/ 1111.

Cevdet Adliye, 49/ 2954.

Cevdet Evkâf, 397/ 20132.

Cevdet Evkâf, 44/ 2079.

Cevdet Hâriciye, 154/ 7690.

Dâhiliye Mektubî Kalemi, 1614/ 49.

Dâhiliye Mektubî Kalemi, 1616/ 143.

Dâhiliye Muamelat, 5/ 64.

Dâhiliye Şifre Kalemi Belgeleri, 444/ 64.

- Hâriciye Evrâkı, Mektubi Kalemi, 196/ 82.
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 240/ 87.
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 265/ 22.
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 36/ 7.
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri, 44/ 89.
Hatt-ı Hümâyûn, 1359/ 53468.
Hatt-ı Hümâyûn, 1361/ 53655.
Hatt-ı Hümâyûn, 1480/ 70.
Hatt-ı Hümâyûn, 1525/ 30.
Hatt-ı Hümâyûn, 526/ 25754.
Hatt-ı Hümâyûn, 671/ 32799/ A.
Hatt-ı Hümâyûn, 771/ 36188.
Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri, 10/ 47.
Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri, 255/ 2.
Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, 105/ 48.
Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, 38/ 32.
Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, 67/ 60.
Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 289/ 34.
Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 413/ 6.
Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler, 427/ 63.
Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa, 15/ 109.
Yıldız Esas Ve Sadrazam Kâmil Paşa, 5/ 30.
Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Ve Journaller, 17/ 37.
Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı, 3/ 40.
Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği, 17/ 5.
Yıldız Perâkende Evrâkı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği, 18/ 10 ve
20/ 31.
Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı, 38/ 70.
Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, 368/ 37.
'Berlin Ahidnamesi: Ayastafonos, Berlin, Kıbrıs Muâhedenâmeleri', Karabet
Matbaası, İstanbul 1324.

- Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet, Dersaadet 1309.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Hız: Câvid Baysun, Ankara 1986.
- Ahmed Lütfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, Hız: M. Münir Aktepe, Ankara 1989.
- Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.
- Bernard Lewis, *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çvr: Selen Y. Kölay, Ankara 2005.
- Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.
- Cahit Külekçi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*, İstanbul 2012.
- Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005.
- Cyrill Tourmanof, *The Third-Century Armenian Arsacids: a Chronological and Genealogical Commentary*, Paris 1969.
- Dukas, *İstanbul'un Fethi, Dukas Kroniği (1341- 1462)*, Çvr: V. Mirmiroğlu, İstanbul 2013.
- Edmondo De Amicis, *İstanbul 1874*, Çvr: Beynun Akyavaş, Ankara 2006.
- G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, Çvr: Orhan Duru, İstanbul 2000.
- Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Trc: Fikret Işıltan, Ankara 1999.
- George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires*, London 1854.
- George Sandys, Sandys Travailes, *Containing A History Of The Orginall Present State of Turkish Empire*, London 1652.
- Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey*, London 1854.
- Kemal H. Karpat, 'Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak', *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye*, İstanbul 2004.
- Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, California 1963.
- Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.
- Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, İstanbul 2007.
- Michael Chamich, *History of Armenia*, Ermenice'den İngilizce'ye Çvr: Johannes Avdall, Calcutta 1827.
- Mustafa Fayda, 'Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi İle Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması', *Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: I,

- İzmir 1983.
- N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronnerı*, Konstantinapolis 1909.
- Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, İstanbul 1997.
- Philip Schaff, *History of the Christian Church*, New York 1867.
- Rosemary Morris, 'Manziker, Battle of 1071', *Conflict and Conquest in the Islamic World*, Editor: Alexander Mikaberidze, California 2011.
- Rouben Paul Adalian, 'Catholic Church, Armenian', *Historical Dictionary of Armenia*, USA 2010.
- Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul 2004.
- Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Pâyitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Çvr: Elmon Hançer, İstanbul 1997.
- Seta B. Dadoyan, *The Armenian Catholicosate From Cilicia To Antelias, An Introduction*, Lebanon 2003.
- Şâni-zâde, Mehmed Atâullah Efendi, *Şâni-zâde Tarihi*, Hzr: Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi (952- 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162)*, Trc: Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure- Halil Yınanç, Ankara 2000.
- Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, New York 2008.
- Vahdettin Engin, 'Sultan II. Abdulhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika İle Yaşanan Diplomatik Kriz', *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001.
- Vahram, *Vahram's Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilicia During The Time of Crusades*, Trc: Charles Fried Neuman, London 1831.
- Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul 2004.
- William Rae Wilson, *Travels in Egypt And The Holy Land*, London 1824.
- Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı*, İstanbul 2003.
- Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Tanzîmâtta İçtimâi Hayat', *Tanzîmat*, İstanbul 1999.